

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU, FILOZOFSKI FAKULTET

IVANA LUČIĆA 3, ZAGREB

ODSJEK ZA POVIJEST UMJETNOSTI

ANTIČKA NARONA

DIPLOMSKI RAD

Student:

Vinka Petković

Mentor:

dr. sc. Dino Milinović, izv. prof.

U Zagrebu, 14.02.2014.

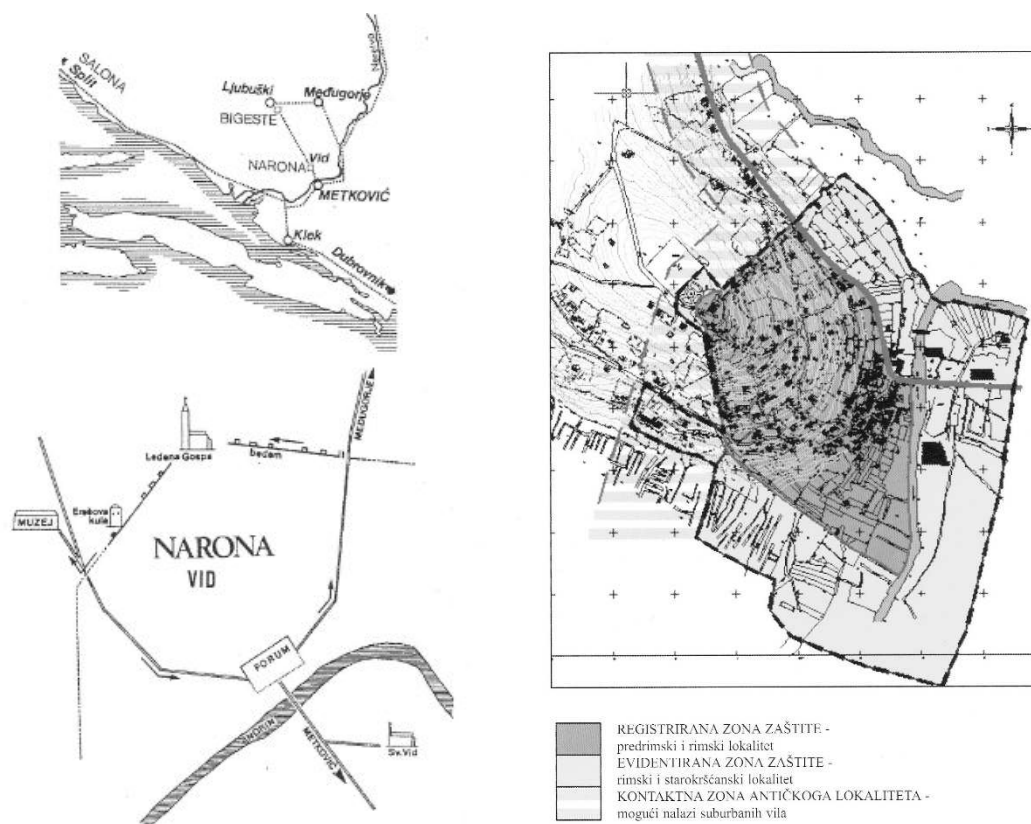
Sadržaj:

1. POVIJESNI UVOD:.....	3
1.1. ŠTO JE I GDJE SE NALAZI NARONA?	3
2. ANTIČKA NARONA	4
2.1. NAJRANIJI PERIOD: NARONA PRIJE AUGUSTA – HELENISTIČKO TRGOVIŠTE ...	4
2.2. RIMSKI PERIOD.....	5
2.2.1. URBANIZAM.....	6
2.2.2. ARHITEKTURA.....	7
2.2.3. SKULPTURA	10
2.2.4. CARSKI KULT.....	21
3. KASNOANTIČKI TE KASNIJI PERIOD NARONE	25
4. ZAKLJUČAK	27
POPIS LITERATURE:	28

1. POVIJESNI UVOD:

1.1. ŠTO JE I GDJE SE NALAZI NARONA?

Slika 1.

Položaj Vida u mreži naselja

Jedan od najvažnijih i najstarijih antičkih gradova u našoj zemlji je Naron (danas Vid kod Metkovića), smještena kojih dvadesetak kilometara od ušća rijeke Neretve, na uzvisini koja je stražarila nad njezinim tokom pri izlasku kroz brdske lance u nizinu delte.¹ Dolina Neretve bila je kroz čitavu povijest trgovački put na kojem se samo mijenjalo mjesto od kuda su plovili brodovi i otkuda je roba saobraćajnicama nastavljala svoj put u unutrašnjost. U

¹NenadCambi: *Predgovorknjige "Ave Naron"*, Maticahrvatska, Zagreb 1997., str. 5-9.

prethistoriji i antici posljednja postaja za brodove bila je Naronu, kasnije u srednjem vijeku to je bio Počiteljpa Gabela, dok su danas to Metković i Ploče. Izbor mjesta za pristajanje brodova zavisio je uglavnom o geopolitičkim prilikama. Zemljopisni položaj, bogatstvo tla i prometne veze bile su temelj gospodarskog prosperiteta.

U 4. stoljeću pr. Kr. najranije su literarne vijesti o Naroni donijeli Pseudo-Skilak i Teopomp.² Oba pisca spominju *emporion* gdje se prodavala grčka i druga importirana roba i keramika.³ Od vijesti iz 4. stoljeća prije nove ere, tj. od spomena emporija na Neretvi pa do rimske infiltracije na Balkanu, nema više literarnih vijesti o Naroni.⁴

Rimljani su u periodu od preko 150 godina pacifikacije Delmata često koristili Naronu kao polaznu bazu za napade na ilirsko pleme. U kasno republikansko doba Naronu je bila središte juridičkog konventa što je očito značilo da je grad bio administrativni i sudski centar jedne šire regije. Na rang rimske kolonije Naronu je bila podignuta vjerojatno već u doba Cezara. Od tada grad doživljava veliki prosperitet, sudeći prema velikom broju natpisa i graditeljskoj aktivnosti.⁵ Za period kasne antike nema osobitih podataka u antičkoj literaturi, ali postoji dosta značajan broj nalaza koji svjedoče da tada grad živi relativno punim gradskim životom, iako s nešto usporenim razvojem u odnosu na prethodni period. Kao biskupsko središte Naronu se spominje u 6. stoljeću kad naronitanski biskup Marcellus sudjeluje na crkvenim koncilima u Saloni 530. i 533. godine.⁶

Takav grad, dijelom smješten na brijegu, a dijelom u ravnici, čije je ostatke prekrrio riječni mulj, često je privlačio pažnju istraživača, ljubitelja starina, sakupljača i preprodavača antikviteta jer su se oko Narone uvijek pronalazili vrijedni nalazi koji su budili zanimanje za prošlost.⁷ Iako je lokalitet bio udaljen od muzejskih centara te je većina predmetnog geografskog područja bila prekrivena naplavinama i muljem, uz povremena istraživanja tijekom godina 19. i 20. stoljeća, od 1968. godine započeta su sistematska istraživanja u organizaciji Arheološkog muzeja u Splitu, a na temelju istraživanja i otkrića C. Patscha, austrijskog arheologa početka 20. stoljeća Istraživanja su započeta proučavanjem gradskih zidina kako bi se utvrdila širina povijesnog gradskog i prigradskog područja. Utvrđeno je da

² Branimir Gabričević: „Naronu i Grci“, Zbornik: *Dolina Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, HAD, Split 1980., str.161-165.

³ Nenad Cambi; „Antička Naronu- urbanistička topografija i kulturni profil grada“, Zbornik: *Dolina Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, HAD, Split 1980., str.127.

⁴ Isto, str.128.

⁵ Isto

⁶ Isto

⁷ Nenad Cambi: Predgovorknjige „Ave Naronu“, Matica hrvatska, Zagreb 1997., str. 5.

su gradske zidine i rijeka omeđivali antičko naselje koje se na padinama brežuljka nadmorske visine od 58 m, lepezasto širilo prema jugoistoku.⁸ Uz istraživanje gradskih zidina, tijekom sljedećih par godina pronađeni su i ostaci crkve sa temeljima zvonika te splet kula sa gradskim fortifikacijama, naznake urbanističkog koncepta, foruma te lokalitet starokršćanske bazilike. Devedesetih godina 20. stoljeća nastavila su se intenzivna višegodišnja istraživanja ovog područja. Istraživanja su provedena pod vodstvom Arheološkog muzeja u Splitu, na čelu s Emilijem Marinom. Istraživanja su započeta 1988. godine, a kasnije su nastavljena 1993., 1995. i 1996., pa sve do 2001. godine. Tokom spomenutog perioda pronađena je velikakoličina natpisa, keramike, a posebno je značajno otkriće svetišta posvećeno rimskim vladarima kao i pripadajuće skulpture, ostaci ranokršćanske bazilike Sv. Vida te jedna od najbolje sačuvanih starokršćanskih krstionica na istočnoj jadranskoj obali.⁹

Takav broj značajnih nalaza dovodi do izjave E. Marina:

„Ipak, što smo sada našli, rijetko se nalazi. U takvu opsegu i bogatstvu ovaj je nalaz senzacija u svjetskim razmjerima. Primjera radi, nalaz takve snage u klasičnoj arheologiji nikada nije izronio u Saloni.“¹⁰

O rezultatima gore navedenih te novijih istraživanja Narone bit će riječi u nastavku teksta, a najbolji uvid u dosadašnja otkrića moguće je vidjeti u prvom *in situ* muzeju u Hrvatskoj; Arheološkom muzeju u Naroni (Sv. Vidu) otvorenom 2007. godine.

Slika 2.

Arheološki muzej Naroni danas

⁸Emilio Marin: „*Salona Naroni*“, Matica hrvatska, Sarajevo – Sinj, 1998., str. 56.

⁹Emilio Marin: „*Ave Naroni*“, Matica hrvatska, Zagreb, 1997., str. 52.

¹⁰Emilio Marin: „*Salona Naroni*“, Matica hrvatska, Sarajevo – Sinj, 1998., str. 56.

2. ANTIČKA NARONA

2.1. NAJRANIJI PERIOD: NARONA PRIJE AUGUSTA – HELENISTIČKO TRGOVIŠTE

Prema dosadašnjim saznanjima nisu pronađeni arheološki tragovi koji bi upućivali na postojanje neke prahistorijske aglomeracije, odnosno naselja koje bi bilo ranije od emporija spomenutog u spisima Pseudo Skilaksa i Teopompa (4.stoljeća pr. Kr).¹¹ U helenističkom razdoblju Narona je ilirsko naselje sa stanovitim brojem Grka ili heleniziranog stanovništva gdje se odvijala robna razmjena s drugim mediteranskim središtima, zahvaljujući njenom položaju uz rijeku Neretvu koja je kroz povijest uvijek služila kao trgovački put. Kako je u antici bila plovna do Narone tu se stizalo brodovima, a dalje se trgovina nastavljala kopnenim putem.¹²

Istraženi dio fortifikacijskog sustava gradske zone Narone, a koji se odnosi na fortifikacije Gornjeg grada također upućuje na period iz prvih vijesti o postajanju emporija na Neretvi, iako je karakter spomenutih zidina djelomično različit od onih koji se pojavljuju u drugim naseljima u Dalmaciji, npr. Visu.¹³ Obrambeni koncept u svakom slučaju upućuje na tradiciju helenističkog graditeljstva. Prema otkrićima iz zadnjih desetljeća 20. stoljeća, istražene fortifikacije te ostali arheološki nalazi potvrđuju da *Urbsvetus* (stari grad) Narone definitivno odgovara helenističkom ili predrimskom naselju na akropoli¹⁴ tj. potvrđuje pretpostavke postojanja emporija u vrhu delte rijeke Neretve (rimski *Naro*, grčki *Naron*), točno na mjestu gdje će u posljednjim desetljećima 1. stoljeća pr. Kr. biti izgrađen rimski forum kolonije Narone. Na dubini nešto većoj od jednog metra ispod rimskog Foruma otkrivena je sljedeća arheološka, urbanistička struktura: jedna ulica, neke zgrade, dijelovi kanalizacije, a nedvojbeno je, prema arheološkom sloju, ta struktura iz 2. stoljeća pr. Kr. Zaključak o dataciji je donesen nakon proučavanja numizmatičkih i keramičkih nalaza. Pokazuje se da je između 30. i 20.-tih godina pr. Kr. ta urbana struktura bila porušena i na istom mjestu formiran je novi trg, novog grada Narone.¹⁵ Uz gore spomenute arheološke nalaze, tijekom zadnjih desetljeća

¹¹ Branimir Gabričević: „*Narona i Grci*“, Zbornik: *Dolina Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, HAD, Split, 1980., str.161.

¹² Nenad Cambi: „*Antička Narona- urbanistička topografija i kulturni profil grada*“, Zbornik: *Dolina Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, HAD, Split, 1980., str.127.

¹³ Isto, str. 130.

¹⁴ Emilio Marin: „*Urbanism*“, *The rise and fall of an imperial shrine*, Split, 2004., str. 35.

¹⁵ Emilio Marin: „*Narona i prije Narone*“, Slobodna Dalmacija, Split, 20.11. 1997.

pronađenisu, istraženi te datirani različiti dijelovi keramike, a čiji najstariji nalazi potječu iz 3. stoljeća pr. Kr.¹⁶

2.2. RIMSKI PERIOD

Prvi spomen indirektnog rimskog utjecaja u području Neretve vezan je po svemu sudeći uz rimski vojni prodor na istočnu jadransku obalu, odnosno prvi ilirski rat 229. godine pr. Kr. U vrijeme ratova s Delmatima, koji započinju 156. godine pr. Kr. i traju oko 160 godina, rimski vojskovođe (Figul, Izaurik, Vatinije, Sulpicije) u Naroni imaju uporište i neki od važnih vojnih pohoda na to ilirsko pleme krenuli su upravo iz Narone.¹⁷ Od tog vremena sve je veći broj italjskih došljaka i grad se razvija pod rimskim utjecajem. Jedan od najranijih latinskih natpisa u provinciji Dalmaciji je onaj o gradnji kule iz sredine 1. stoljeća pr. Kr. Narona je tada središte velikog sudskog konventa (*conventus civium Romanorum*) što znači da je administrativno i sudsko središte šire regije.¹⁸ Plinije Stariji piše, na temelju ranijih izvora, da je tom konventu pripadalo 89 gradova istočnog Ilirika.¹⁹ Kasnije Narona postaje municipij (općina sa nepotpunim rimskim građanskim pravom) te rimska kolonija (*Colonia Iulia Narona*) s punim građanskim pravom.²⁰ Narona je status kolonije najvjerojatnije dobila od cara Augusta, premda nije bez osnove ni mišljenje da je bila julijevska kolonije prije 27. godine pr. Kr.²¹

Slika 3.

¹⁶ Teodora Šalov „Keramički nalazi s lokaliteta Popove bare-Antička Narona“, *Histria Antiqua* 19/2010., str. 359.

¹⁷ Nenad Cambi; „Antička Narona- urbanistička topografija i kulturni profil grada“, *Zbornik: Dolina Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, HAD, Split, 1980., str. 128.

¹⁸ Ivana Jadrić-Kučan „Pokrajinski carski kult u rimskoj provinciji Dalmaciji“, Zadar, 2011., str. 41.- 66.

¹⁹ Plinije Stariji: „*Naturalis historia*“ (vidi M.Suić: „Antički grad na istočnom Jadranu“, Golden marketing, Zagreb, 2003., str. 42.

²⁰ Mate Suić: „Antički grad na istočnom Jadranu“, Golden marketing, Zagreb, 2003., str. 63.

²¹ Emilio Marin: „Naronitanski Augusteum i arheološka istraživanja u Naroni 1988-2001“, *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve*, HAD, Zagreb-Metković-Split, 2003., str. 11.

2.2.1. URBANIZAM

Koristeći klasifikaciju i tipologiju M.Suića, Naronu spada u naselja-gradove s prekinutim kontinuitetom. Tim opisom obuhvaćena su naselja koja su dosegla izvjestan stupanj urbanizacije, u ovom slučaju dosta visok, ali su djelovanjem različitih faktora, vanjskih i unutrašnjih u određenom trenutku prestala postojati kao gradska naselja.²² Prirodni smještaj te opskrbljenost pitkom vodom bitno su pogodovali snažnom razvoju Narone u ovom periodu, posebice krajem Rimske Republike i početkom Carstva.²³

Govoreći o Naroni, spomenuli smo da se već u helenističko vrijeme na ovom teritoriju nalazilo trgovačko središte koje je kulminiralo razvojem u rimskom periodu. Iako istraživanja nisu u potpunosti završena, može se primijetiti da je prvotno naseljeni Gornji grad Narone postao manje važan, a mlađe naselje u podnožju brežuljka tzv. Donji grad došlo je do izražaja.²⁴ Gradske zidine i rijeka omeđivali su naselje, koje se u obliku lepeze širilo od vrha brežuljka prema jugoistoku sa spiralnim komunikacijama koje su i danas vidljive jer se naselje pruža samo na jednoj padini brežuljka. Krajnji doseg lepeze nije poznat jer se dio terena nalazi pod vodom čija razina je s vremenom podignuta te je skrenuto korito same rijeke Neretve. Slabo istraženi dio grada u ravnici bio je po svojoj prilici građen po pravilnim obrascima, dok je forum zasjeo po sredini lepeze na posljednjoj terasi padine. Do foruma su vodile dvije najvažnije prometnice, jedna sa sjevera, a druga s juga.²⁵ Poput ostalih rimskih gradova, Naronu je imala javne objekte, kao što je forum, kupališta, kazališta i dr. Gradski trg nalazio se na prostoru današnjeg seoskog trga. Tu se odvijao velik dio javnog i političkog života. Uz forum bio je hram – Augusteum. Kulturni profil grada bio je na veoma visokoj razini, što potvrđuju brojni ostaci građevina, skulptura, nadgrobnih spomenika te mnoštvo sitne materijalne građe koja se najvećim dijelom čuva u Arheološkom muzeju u Splitu i u Arheološkoj zbirci u Vidu te u poznatijim svjetskim muzejima i privatnim zbirkama.

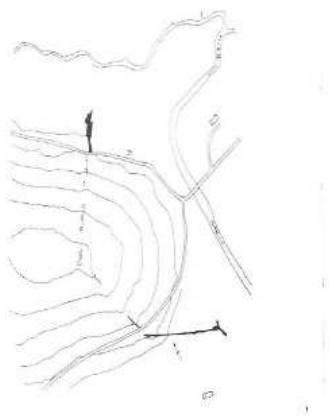
Slika 4.

²² Mate Suić: „*Antički grad na istočnom Jadranu*“, Golden marketing, Zagreb, 2003., str. 46.

²³ Isto, str. 49.

²⁴ Emilio Marin: „*Naronitanski Augusteum i arheološka istraživanja u Naroni 1988-2001*“, *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve*, HAD, Zagreb-Metković-Split, 2003., str.11.

²⁵ Nenad Cambi: „*Antika*“, Naklada Ljevak, Zagreb, 2002., str. 55.

Tlocrt grada Narone

2.2.2. ARHITEKTURA

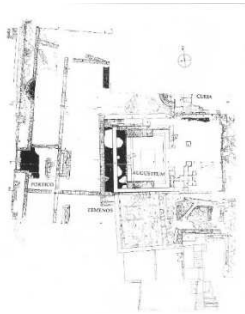
Arhitektura rimskih gradova na tlu Hrvatske nosi uglavnom standardna obilježja i forme kakve su poznate i drugdje u Sredozemlju. Unatoč tome mnogi spomenici predstavljaju značajna graditeljska dostignuća.²⁶ Rimska arhitektura obuhvaća javne građevine koje ispunjavaju glavne potrebe: religijske, gospodarske, zabavne, upravne i kulturne. S obzirom da je religija predstavljala važan segment života, a ujedno i građansku dužnost, pretpostavlja se da su u većini gradova postojali kapitolijski hramovi pa tako i u Naroni što pokazuju arheološki nalazi.²⁷ U mnogim gradovima očuvali su se i forumi, koji su bili istinska središta života, gdje su se javno odvijali najvažniji gradski poslovi. Forum je zapravo trg za okupljanje građana, a čini ga prostor okružen trjemovima te javnim zgradama.²⁸

Slika 5.

²⁶ Nenad Cambi: „*Antika*“, Naklada Ljevak, Zagreb, 2002., str. 62.

²⁷ Emilio Marin: „*Ave Narona*“, Matica Hrvatska, Zagreb, 1997., str.30.

²⁸ Nenad Cambi: „*Antika*“, Naklada Ljevak, Zagreb, 2002., str.66.

Augusteum s temenosom i okolnim trijemom te dijelom kurije

Daljnijim iskapanjem i istraživanjima obavljenim u periodu od 1988. -2001. godine, otkopan je i prikazan javnosti prostrani forum u Naroni na kojem se nalazio vrlo značajan Augusteum. Naronitanski forum je projektiran kao pravokutnik po uobičajenim standardima, ali je radi samog terena došlo do otklona prema sjeverozapadu, kako bi se uskladio sa tokom rijeke Naron. Površina foruma je bila 38 m u smjeru istok-zapad i 55m u smjeru sjever-jug.²⁹

Augusteum koji se nalazio na platou uz forum, s celom i predvorjem, točno na mjestu gdje se spaja Donji i Gornji grad, bio je podignut za cara Augusta, oko 10. godine pr. Kr. Tada su bile postavljene i prve statue u njegovoj unutrašnjosti koja je bila ukrašena jednostavnim crno-bijelim mozaičkim podom. Njegova glavna vrijednost je upravo njegova cjelina, spoj relativno dobre sačuvanosti svih segmenata njegova života koje oslikavaju uspon i pad rimskog carskog kulta ne samo na istočno jadranskoj obali, već u okviru rimskog svijeta.³⁰ Vanjske zidine Augusteuma originalne su i sačuvane na južnoj strani u visini od 1.2 - 4.1 metara, na sjevernoj 1.2 - 2.2 metara, na zapadnoj do 5 metara visine. Istočne zidine, gdje se nalazio i ulaz sačuvane su u najmanjoj visini. Dužina sačuvanih vanjskih zidova varira od 7.8 do 10.14 metara.³¹ Prostor unutrašnjosti *celle* iznosio je 67.86m², a zidovi su bili presvučeni kamenom oplatom. Podovi su bili prekriveni crno-bijelim geometrijskim uzorkom na koji su bili postavljeni postamenti za skulpture.³² U hramu i oko njega pronađen je mali broj arhitektonskih fragmenata, ostaci arhitrava, baza stupa i dijelovi vijenca, ali dovoljno da bi se mogla napraviti rekonstrukcija hrama. Zbog samog terena bilo je nužno da se

²⁹ Emilio Marin: "Naronitanski Augusteum i arheološka istraživanja u Naroni 1988-2001", *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve*, HAD, Zagreb-Metković-Split, 2003., str. 14.

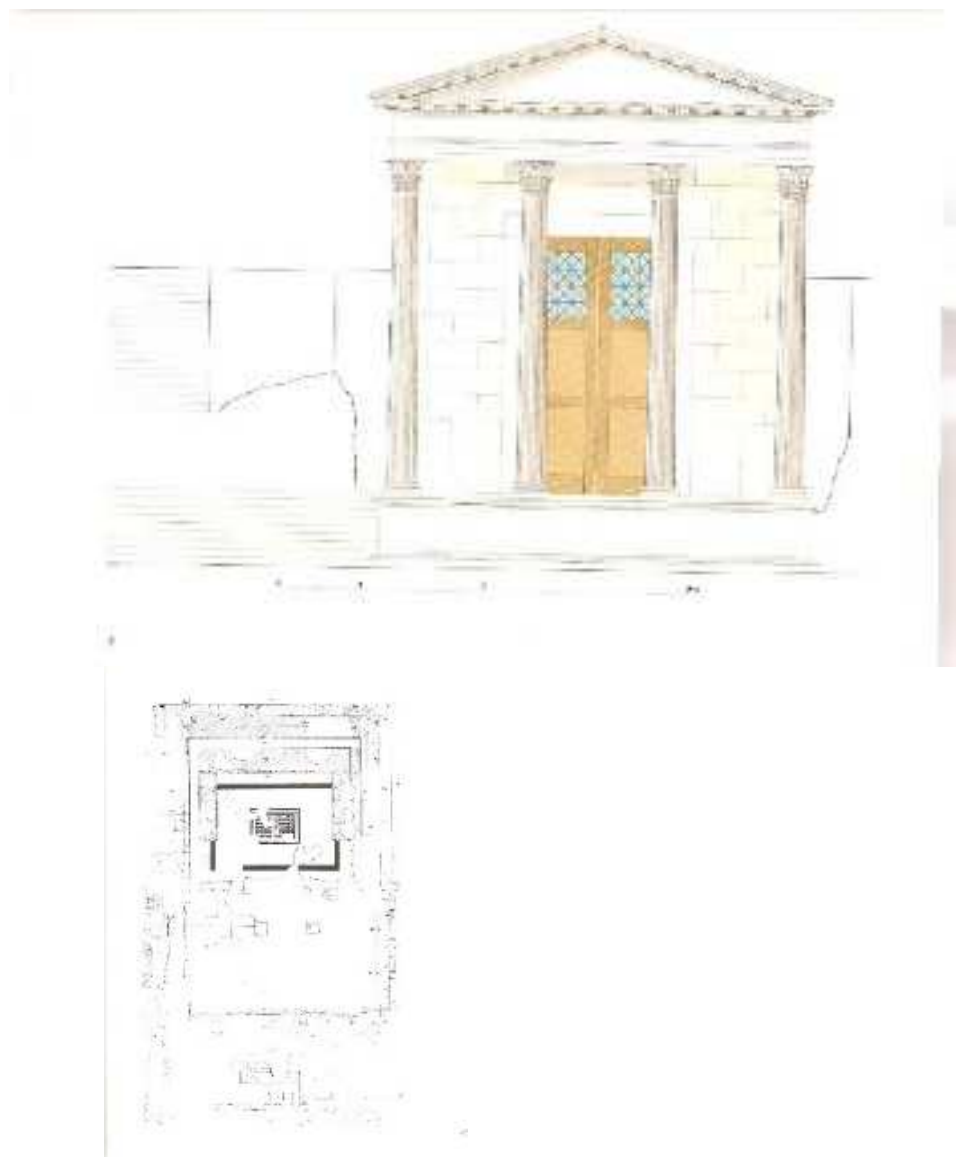
³⁰ Isto, str. 15.

³¹ M. Ćorić i B. Penđer: „Temple“, *The rise and fall of an imperial shrine*, Split, 2004. str. 37.

³² Isto

konstrukcija hrama prilagodi stjenovitom okruženju te je time došlo do laganog odstupanja od klasične gradnje uobičajene za arhitekturu tog vremena.³³

Slika 6.

Rekonstrukcija hrama

³³M.Ćorić i B. Penđer: „*Temple*“, *The rise and fallof an imperial shrine*, Split, 2004., str. 38

2.2.3. SKULPTURA

2.2.3.1. KRATKI UVID U RAZVITAK RIMSKE SKULPTURE

Razvitak rimske skulpture na području Hrvatske može se pratiti približno od sredine 1. stoljeća pr. Kr. Dakle, od samog kraja Republike u rimskim gradovima postoje javne i privatne skulpture, ovisno o tome tko je naručitelj. U prvu i drugu skupinu, ovisno o naravi, mogu spadati službena i kulturna, a drugu kulturna i sepulkralna plastika. Javne skulpture su kipovi careva, članova njihovih obitelji te osoba kojima gradovi u znak zahvalnosti podižu javne spomenike.³⁴ Otkrivanjem i istraživanjem skulptura na tlu Hrvatske postavlja se i pitanje njihovih majstora te radionica, odnosno da li se radi o stranim majstorima rimskih ili antičkih radionica ili o majstorima koji su izrađivali iste na ovom području.

Kipovi careva su samostalno ili izdvojeno stajali sa ili bez kulturnih počasti, ali uvijek kao javni spomenici. Podizanje carskih kipova favorizirali su rimski namjesnici, a posebnu ulogu u tome ima Publije Kornelije Dolabella, o čijoj djelatnosti govore brojni natpisi i izvori.

Najbrojnija grupa carskih statua otkrivena je upravo u Naroni. Do današnjeg dana ukupno je pronađeno dvadeset i jedna skulptura u cijelosti ili fragmentima. Većina pronađenih skulptura je iz perioda julijevsko-klaudijevske dinastije (27. godine pr. Kr.- 68. godine) te iz Vespazijanovog doba koji je začetnik flavijevske dinastije (69.-96.). Također pronađeni natpisi i fragmenti upućuju na još nekoliko skulptura koje su dodane u Augusteum u kasnijem razdoblju, u vrijeme Trajana (98.-117.).³⁵ Među njima su zastupljeni svi tipovi carskih statua. Neke su u oklopu, neke odjevene u togu, a neke su prikazane u božanskoj nagosti. Ima i više bogato drapiranih ženskih kipova. Ta forumska skupina sadržavala je i već otprije znanu glavu Livije koje se čuva u Ashmolean Museumu Oxfordu. Na istom prostoru pronađeni su i zavjetni natpisi koji označavaju privatni kult. Od izrazite je važnosti otkriće zavjetnog žrtvenika ili postamenta kipa božice Venere koji je nađen na svom izvornom mjestu, na koje je bio postavljen u 2. stoljeću.³⁶

³⁴ Nenad Cambi: *"Antika"*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2002., str. 85.

³⁵ Marina Prusac: *"The missing portraits from the Augusteum at Narona"* University of Oslo, 2010., str. 509.-534.

³⁶ Emilio Marin: *Slobodna Dalmacija*, Split, 18.06.1996.

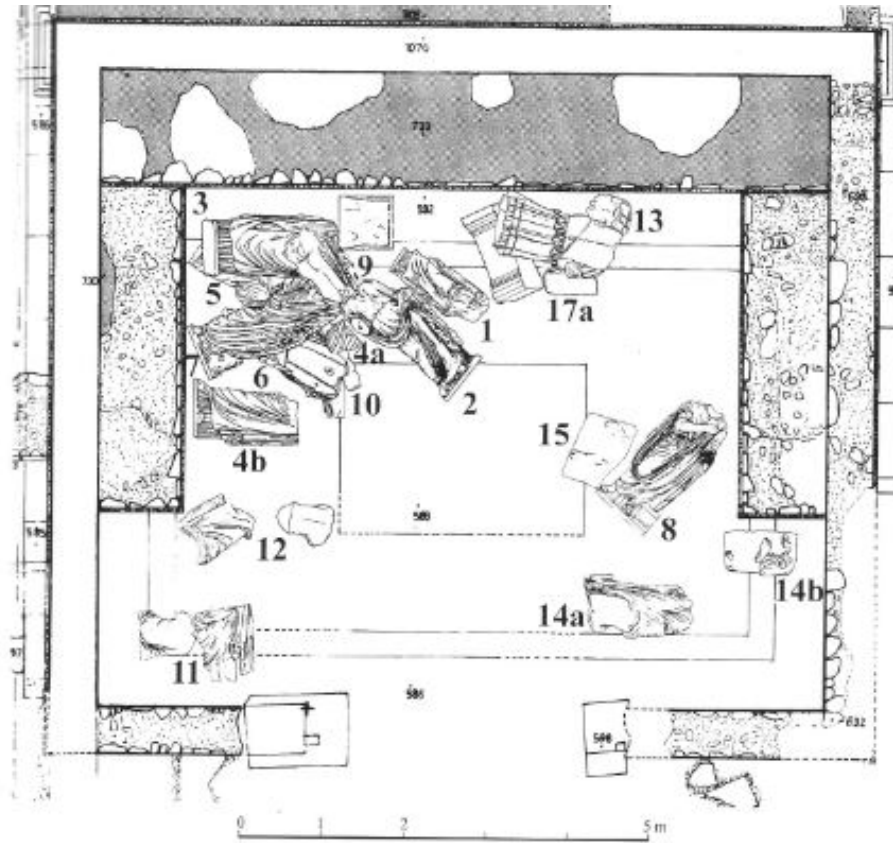
Slika 7.

Latinski natpis s posvetom Veneri na postamentu kipa

2.2.3.2. SKULPTURE IZ NARONE

Slika 8.

Sve skulpture iz Narone pronađene su jako dobro očuvane, osim činjenice da su nađene bez glava, što se objašnjava njihovim nasilnim uklanjanjem tokom kasnijih stoljeća. Neke glave su nađene i prije otkrića samog hrama npr. glava cara Vespazijanate glava Augustove supruge, carice Livije.

AUGUST

Kolosalna statua od penteličkog mramora skoro 3m visine, postavljena na središnjoj poziciji unutar hrama svojim ikonografskim značajkama i pronađenim natpisima nedvojbeno upućuje na Augusta.³⁷ August je prikazan u oklopu ukrašenom bogatim i kvalitetnim visokim reljefom s alegorijskim motivima helenističke tradicije; ispod vrata prikazana je velika glava Meduze, a na središnjem su dijelu postavljena dva hipokampa s Nereidama. Pterige su ispunjenje različitim motivima.³⁸ Udubina između ramena govori da je bila predviđena glava za nasadivanje što upućuje na uklanjanje, a ne na nasilno odlamanje iste. E. Marin spominje mogućnost da je u prvotnom periodu na statui bila glava Augusta, koja je kasnije mogla biti zamijenjena glavom cara Vespazijana. Također, pronalaskom i usporedbom ostalih muških torza, Marinostavlja mogućnost postojanja dva Augusta, od kojih je jedan iz vremena osnivanja Augusteuma dok je drugi postavio Dolabella za vrijeme Tiberija.

Pronađeni torzo je bio slomljen u dva dijela koja su se naknadno idealno spojila. Treći sačuvani dio kipa su noge na postolju koje nisu u cijelosti sačuvane. Prema natpisu pronađenom u blizini Augusteuma postavljenom 12. godine pr.Kr. ili nakon te godine nastanak kipa datira se otprilike u isti period.³⁹ Ova statua predstavlja najveći antički kip diviniziranog cara otkriven u hrvatskom Jadranu. Posebno bi trebalo naglasiti izuzetnu umjetničku vrsnoću kipa. Preciznost prikaza, vještina modelacije, dubina reljefa i jasna ikonografska poruka može se usporediti s najčuvenijom Augustovom statuom u oklopu, kipom što je stajao u predvorju Livijine vile u Primaporti u Italiji. Ta dva kipa, unatoč različitoj ikonografiji, aludiraju na istu političku propagandu, a glede stila oba kipa ugledaju se na grčki klasicizam. Takav stil svojstven je tek utemeljenom caru i carstvu.⁴⁰

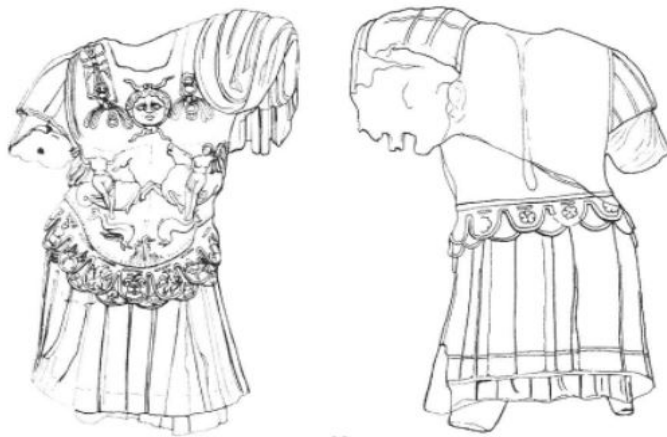
³⁷ Emilio Marin: *„Naronitanski Augusteum i arheološka istraživanja u Naroni 1988-2001“*, Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve, HAD, Zagreb-Metković-Split, 2003., str. 16.

³⁸ Emilio Marin: *„Narona and the discovery of the Augusteum“*, *The rise and fall of an Imperial shrine*, Split, 2004., str. 144. - 145.

³⁹ Isto; str. 16.

⁴⁰ Nenad Cambi: *„Umjesto predgovora“*, Ave Narona, Matica Hrvatska, Zagreb, 1997.

Slika 9.

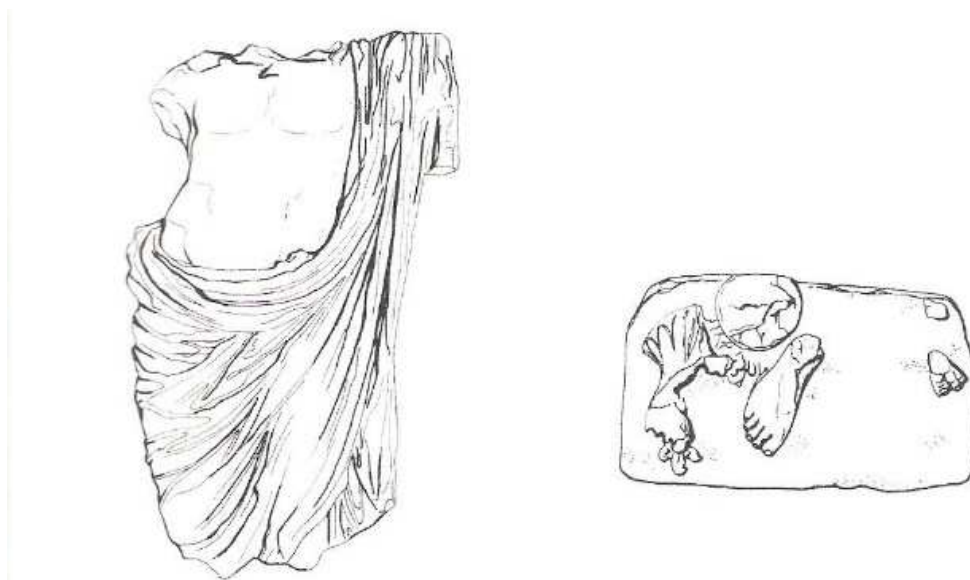
13

Augustus

KLAUDIJE

Od carskih likova sačuvanih u naronitanskom Augusteumu, zanimljiv je i pronalazak muškog torza u sjeverno - istočnom dijelu *celleuz* koji je u neposrednoj blizini pronađena i pripadajuća baza sa segmentima stopala i dijelovima orlovih kandži. Također nadnaravne veličine od penteličkog mramora, s preciznim prikazom anatomske dijelova, kip svojim ikonografskim karakteristikama Jupitera, plaštom prebačenim preko lijevog uzdignutog ramena svidljivim ostacima vrpce – *taeniae* upućuje na pripadnost carskoj skulpturi. Iako je prilikom pronalaska bilo nedoumice da li se radi o Augustu ili o Klaudiju, E. Marin pronađeni kip daljnjim istraživanjima definitivno pripisuje Klaudiju.⁴¹

Slika 10.

Klaudije

VESPAZIJAN

⁴¹Emilio Marin: "Naronitanski Augusteum i arheološka istraživanja u Naroni 1988-2001", Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve, HAD, Zagreb-Metković-Split, 2003., str. 17.

Kip pronađen u sjevernom dijelu Augusteuma, na kraju niza julijevsko-klaudijevske dinastije svojim stilskim i tehničkim osobinama upućuje na Vespazijana. Pronađeni kip prikazuje Vespazijana odjevenog u tuniku i togu s desnom rukom postavljenom visoko preko prsa dok je lijeva ruka svinuta u laktu i odmaknuta od tijela. Glava, već ranije spomenuta u tekstu, pronađena je i identificirana krajem 70-tih godina 20. stoljeća.⁴² S obzirom da je pristajala uz pronađeno tijelo njemu je i pridružena. Kip je u cjelini visok 2,03 m. S obzirom da Vespazijan nije prikazan kao „božanski“, a i prema pronađenim natpisima, E. Marin ga datira u 74. godine, u vrijeme Vespazijanove vladavine.⁴³

Slika 11.

Vespazijan

ŽENSKE SKULPTURE

⁴² Nenad Cambi: „Antika“, Naklada Ljevak, Zagreb, 2002., str. 134.

⁴³ Emilio Marin: „Naronitanski Augusteum i arheološka istraživanja u Naroni 1988-2001“, Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve, HAD, Zagreb-Metković-Split, 2003., str. 17.

Skupina julijevsko –klaudijevske dinastije sadržavala je i ženske likove; Augustovu ženu Liviju te kipove Agripine Starije i Agripine Mlađe. ⁴⁴Pronađeno je i još nekoliko ženskih skulptura za koje se pretpostavlja da su prikazivale Oktaviju, Antoniju mlađu i Juliju. ⁴⁵Većina kipova prikazana je s lijevom nogom u laganom iskoraku, dok je desno koljeno lagano povijeno. Težina tijela počiva na prednjem dijelu stopala, dok je noga lagano uzdignuta što uzrokuje dojam da je tijelo lagano zakrenuto u desnu stranu. Ženski kipovi prikazani su u relativno prirodnoj veličini, u višeslojnoj odjeći, otkrivajući tuniku i *pallu* motanu oko tijela. Na stopalima su vidljive naznake ženske obuće tipične za period nastanka.

Relativno dobra očuvanost, veličina kipova, njihov položaj unutar carske skupine, ikonografske oznake te vještina i detalji izrade doprinijeli su njihovoj identifikaciji.

Slika 12.

Ženske skulpture, Agripina Starija i Mlađa

LIVIJA

Augusteum Naronae morao je imati i kip Augustove žene Livije. Njezin kult u Naroni potvrđivali su natpisi i portret koji se danas čuva u Ashmolean muzeju u Oxfordu (otkriven

⁴⁴ E. Marin, M. Kolega, A. Claridge, I. Roda: „The statues from the Augusteum“, *The rise and fall of an imperial shrine*, Split, 2004., str. 70

⁴⁵ Marina Prusac: „The missing portraits from the Augusteum at Naron“, University of Oslo, 2010., str. 509-539.

1878.).⁴⁶ Iako prvotno nije pronađen pripadajući torzo u Augusteumu istraživanja su uz pomoć svjetskih stručnjaka nastavljena te je kopija oxfordske glave pripojena na torzo sačuvan u Opuzenu, a pronađen u Naroni. Veličina i oblik, kao i stepeničasto uređenje rupe za nasadivanje glave na opuzenskom torzu su u cijelosti odgovarali oblicima koji su bili na elementu za nasadivanje oxfordske glave. Čak je i nabor draperije na desnom ramenu odgovarao njegovu tragu na glavi, odnosno vratu.⁴⁷ Uspoređujući navedena otkrića E. Marin je ženski kip natprirodne veličine, pronađen u Augusteumu, također sklon atribuirati Liviji, ali iz Augustovog doba.

Teza o postojanju dvije Livije u Augusteumu ide u prilog tezi o dvama Augustima koju također spominje E. Marin, jednom iz Augustovog doba i drugom iz kasnijeg perioda.⁴⁸

Slika 13.

Livija

Augusteum je porušen krajem 4. ili početkom 5. stoljeća kada su i skulpture srušene sa svojih postolja, što je bilo u skladu s ediktom cara Teodozija koji je dao naredbu da se

⁴⁶ Emilio Marin: "Naronitanski Augusteum i arheološka istraživanja u Naroni 1988-2001", *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve*, HAD, Zagreb-Metković-Split, 2003., str. 18.

⁴⁷ Isto; str. 18.

⁴⁸ Isto; str. 19.

zatvorepaganska svetišta.⁴⁹Na temelju dosadašnjih nalaza, možemo pretpostaviti da je život tog objekta prekinut nasilno, u prvoj polovici petog stoljeća , oko 430. godine. To koincidira s činjenicom da početak nove religije - kršćanstva, prema sadašnjim saznanjima, u Naroni bilježimo tek polovicom 5. stoljeća. Prema tim informacijama, bitno se podudara kraj poganskog svijeta i početak gradnje kršćanske bazilike. Iz tog izvlačimo jedan arbitrarni zaključak: dolaskom kršćanstva hram je srušen, zatrpan i zaboravljen. Na tom se mjestu više ništa nije gradilo. Kršćanske bazilike grade se u nizini, u tzv. Donjem gradu, izvan nekadašnjeg rimskog poganskog centra. Nakon sto godina, na ruševinama hrama nastala je nekropola. Identifikacija i daljnja istraživanja predmetnih skulptura provodila su se u Arheološkom muzeju u Splitu, u Zavodu za restauraciju, uz suradnju hrvatskih i stranih stručnjaka. U Zavodu su skupljeni svi dijelovi skulptura, pronađeni na Forumu u Naroni, pažljivo očišćeni te tokom vremena spojeni u jedinstvene cjeline. Primijenjen je vrlo konzervativan pristup kako bi se sačuvala patina na svim skulpturama pa čak i tragovi boja ondje gdje su bili sačuvani.⁵⁰

Slika 14.

⁴⁹Emilio Marin: „Arheološki parkovi u Saloni i Naroni“, *Slobodna Dalmacija*, Split, 10.08.1996.

⁵⁰Emilio Marin: „Naronitanski Augusteum i arheološka istraživanja u Naroni 1988-2001“, *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve*, HAD, Zagreb-Metković-Split, 2003., str. 19

Arheološki muzej u Splitu: kratak uvid u restauraciju nađenih skulptura iz Narone, osobna zbirka

Slika 15.

Arheološki muzej u Naroni: Prikaz položaja i rasporeda skulptura

2.2.4. CARSKI KULT

S obzirom na značaj i količinu prije spomenutih pronađenih nalaza, a prvenstveno skulptura te činjenicu da su se i na drugim lokacijama na području Dalmacije identificirali slični rimski natpisi i skulpture, važno je obratiti pažnju na daljnji razvoj istraživanja te donesene zaključke vezano za postojanje carskog kulta na našem teritoriju. E. Marin govoreći o antičkim kultovima u Naroni već je 80-tih godina 20. st. istaknuo postojanje i drugih kultova, osim već prethodno spomenutih. Prvenstveno ističe postojanje carskog kulta i to posebno Augustovog kulta koji se već za života štovao kao božanstvo.⁵¹ Iako u Naroni nije pronađen sam oltar, niti žrtvenik koji bi potvrdio postojanje kulta, istraživanjem su ipak utvrđeni njegovi temelji kao i jedan njegov ulomak. Skupina pronađenih kipova, njihov značaj, funkcija i međusoban odnos te njihov odnos prema natpisima nedvojbeno govore o kulturnoj organizaciji prostora.⁵²

Uvođenje carskog kulta u provinciju Dalmaciju dio je složenog procesa koji započinje Oktavijanovim - Augustovim osvajanjima Ilirika od 35. do 33. godine pr. Kr., kojima je ponovno osvojio teritorij što je bio izgubljen u vrijeme građanskih ratova između Cezara i Pompeja. Osim što je tim ratovima osvojen novi teritorij i osigurane sjeverne granice Italije, njihovo se značenje ogleda i u osobnoj propagandi Augusta kao uspješnog vojnog zapovjednika, u svemu jednaka božanskom Cezaru. Pokrajinski carski kult organizirao se u onim područjima koja su bila nemirnija i nesigurnija za rimsku vlast, na teritoriju naroda koje su nedavno pokorili Cezar i Oktavijan August. Tek kad je jedno područje bilo u cijelosti pacificirano i uvršteno u veću administrativnu jedinicu, moglo je doći do okupljanja svih zajednica tog područja i do organiziranja štovanja na razini cijele provincije. Time je carski kult služio kao političko sredstvo za lakše prihvaćanje rimske vlasti među stanovništvom i njezino daljnje širenje na okolna područja.

Kao što je već spomenuto, provincija Dalmacija bila je podijeljena u tri sudbena konventa (*conventus iuridicus*), Skardonitanski, Salonitanski i Naronitanski od kojih je prvi bio organiziran po teritorijalnom principu i obuhvaćao je veći broj općina (*civitates*), dok su u Salonitanskom i Naronitanskom konventu zajednice bile popisane po užim rodovskim

⁵¹Emilio Marin: „O antičkim kultovima u Naroni“, *Zbornik: Dolina Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, HAD, Split, 1980., str. 208.

⁵²Emilio Marin: „Naronitanski Augusteum i arheološka istraživanja u Naroni 1988-2001“, *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve*, HAD, Zagreb-Metković-Split, 2003., str. 15.

zajednicama, tj. dekurijama. Precizna godina njihova ustanovljenja nije poznata, no općenito se smatra da je do njihova nastanka došlo nakon Panonsko-delmatskog ustanka koji je bio od 6. do 9. godine.⁵³ Zajednice ujedinjene u konventu djelovale su zajednički u organizaciji službenih vjerskih rimskih običaja, te u štovanju kulta konventa u što se ubrajao i carski kult.⁵⁴

Arheološki spomenici s područja Narone pokazuju organizirano carsko štovanje već u vrijeme Augustova života, međutim oni svi upućuju na municipalnu razinu kulta. U vrijeme flavijevske dinastije dolazi do restauracije pokrajinskoga carskoga kulta u Skardoni i do osnivanja novoga pokrajinskog kulta za zajednice jugoistočne Dalmacije u Dokleji. Pokrajinska razina štovanja u naronitanskom konventu još nije potvrđena, te se zasad može teoretski naslutiti samo na temelju administrativne organizacije Konventa.⁵⁵

Ilirik i Liburni važna su epizoda Cezarova građanskog rata. Augustova je zadaća bila učvršćenje i sankcioniranje novog društvenog i vladarskog ustrojstva -principata- na čijem bi čelu bila julijevska dinastija. Važna metoda kojom se to postizalo bilo je veličanje ratnih uspjeha i vezivanje brojnog peregrinskog sloja stanovništva iz novih provincija uz carski kult. Tiberijeva dinastička politika i propagiranje imperijalnog kulta temelji se na božanskom karakteru i osvajačkim uspjesima Augusta, careva adoptivnog oca. Provincijski carski kult u Iliriku dio je složenog procesa konstituiranja provincije i uvođenja rimskih institucija nakon građanskog rata i Augustovih osvajanja u Iliriku od 35. do 33. godine pr. Krista, odnosno revitaliziranja nakon golema i devastirajućeg ustanka dvaju Batona od 6. do 9. godine. Međutim, ne znamo kad je začeo provincijski kult. Tumačenja se odnose samo na fragmentarne zapise.⁵⁶ S obzirom da je u početku najvažnije rimsko uporište u Iliriku bila Naronah<http://hr.wikipedia.org/wiki/Narona> odakle su Rimljani vodili ratove s Delmatima<http://hr.wikipedia.org/wiki/Delmati> i kretali na Delminium, ne začuđuju obilni nalazi u Naroni, a iste tendencije imaju i nalazi iz Salone koja kasnije postaje glavno središte Ilirika, odnosno *regio Dalmatiae*.⁵⁷ Naime, Tiberijev namjesnik Publije Kornelije Dolabella aktivno je organizirao carski kult u Iliriku, čemu u prilog ide i Dolabelin natpis pronađen u Augusteumu u Naroni:

⁵³ Mate Suić: „Antički grad na istočnom Jadranu“, Golden marketing, Zagreb, 2003.

⁵⁴ Ivana Jadrić-Kučan „Pokrajinski carski kult u rimskoj provinciji Dalmaciji“, Sveučilište u Zadru, 2011., str. 41- 66.

⁵⁵ Isto

⁵⁶ Isto

⁵⁷ Nenad Cambi; „Antička Naronah- urbanistička topografija i kulturni profil grada“, Zbornik: Dolina Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, HAD, Split 1980., str.127.

DIVO AUGUSTO

SACRVM

P DOLABELLA COS

CAESARIS AVGVST

LEG PRO PR

Slični natpisi pronađeni su i u Epidauru te Omišu i Visu. Dolabella došao je za namjesnika Dalmacije za Augustova života, u proljeće 14. godine, ali ga je za vrijeme namjesništva zatekla Augustova smrt koju je htio dostojno obilježiti.⁵⁸

Slika 16.

⁵⁸Emilio Marin: „Ave Narona“, Matica Hrvatska, Zagreb, 1997., str. 122.

Dolabella je za vrijeme svog namjesništva Dalmacijom, izgradio mrežu cesta kojom je postavio temelje komunikacija između istočnojadranskih gradova i njihovog zaleđa. Iako vrlo aktivan, nije pronađeno dovoljno dokaza koji bi potvrdili da je Dolabella aktivno sudjelovao i u narudžbi kipa božanskog Augusta koja ide u prilog predmetnom carskom kultu. Uz spomenutu Augustovu skulpturu, ističe se i skupina skulptura carske obitelji, pronađenih u Naroni, koje predstavljaju jedan od najcjelovitijih i najbrojnijih prikaza uspona i pada carskog kulta u okviru cijelog rimskog svijeta. Nakon Augustove smrti pretpostavlja se da je carski namjesnik Dolabella izvršio obnovu predmetnog hrama o čemu svjedoči i natpis posvećen božanskom Augustu. Nove su skulpture u hram postavljene u doba cara Klaudija, a u vrijeme Vespazijana, 74. godine postavljen je spomen-natpis i njegov kip. Posljednje skulpture postavljene su u doba Severa krajem 2. i početkom 3. stoljeća.⁵⁹

Kao što smo već prije spomenuli, Augusteum je porušen krajem 4. ili početkom 5. stoljeća kada su i skulpture srušene sa svojih postolja. S obzirom da u to vrijeme kršćanstvo postaje službena religija rimskog svijeta, pretpostavlja se da je to jedan od glavnih razloga nasilnog kraja carskog svetišta.⁶⁰

⁵⁹ Tea Katunarić: „*Augusteum Narone- carski hram u dolini Neretve*“, Split, 2004., str. 27-30.

⁶⁰ Emilio Marin: „*Narona and the discovery of the Augusteum*“, *The rise and fall of an Imperial shrine*, Split, 2004., str. 18.

3. KASNOANTIČKI TE KASNIJI PERIOD NARONE

Druga polovica 3. stoljeća doba je početka nesigurnosti u rimskoj državi uzrokovanih sve češćim upadima barbara unutar granica carstva. U takvu društvenu i gospodarsku sliku umeće se trijumfirajuće kršćanstvo koje konačno dolazi do statusa državne religije 392. godine. Budući da religija bitno uvjetuje način gradskog života te urbanističku sliku grada, postupno dolazi do zapuštanja starih religijskih i civilizacijskih središta te pripadajućih sadržaja. Prethodni su centri posve izgubili važnost, čak su i nestajali. Slična situacija se dogodila i Naroni.

Iako je značajno izgubila na važnosti Naroni ipak i dalje ostaje važno naselje južnodalmatinskog primorja te svojom arhitekturom i spomenicima pridonosi tumačenju materijalne baze i socijalnog razvitka, pa i duhovnog uspona tog područja.⁶¹ U Naroni je poznato nekoliko starokršćanskih sakralnih objekata: Erešove bare, crkva Sv. Vida, krstionica pored crkve. Otkriveni su i djelomice uništeni ostaci velike bazilike na trasi vodovoda Prud-Korčula te na položaju Luke. Jedan od najvažnijih nalaza je krstionica uz crkvu Sv. Vida. Pronađeno je i nekoliko istočnogotskih nalaza (fibula, kaciga) iz početka 6. stoljeća. Arheološki nalazi susreću se u močvari nedaleko od Vida te zaključujemo da su pripadali prigradskim naseljima. Ostaci graditeljstva zapažaju se do Metkovića, a posebice oko Vinarije na Jerkovcu i u močvari Norin od Vida do Podravnice. Zacijelo je riječ o ladanjsko-gospodarskim sklopovima *villarustica*.

Od ranokršćanskih nalaza na širem naronitanskom području ističu se još ostaci crkve na otočiću Osinj i crkve Sv. Andrije na položaju Sladinac u Baćini.⁶²

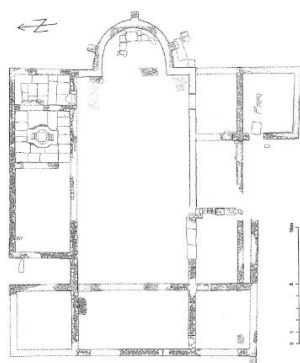
Arheološki muzej u Splitu, na čelu s N. Cambijem, niz je godina izvodio zaštitna arheološka istraživanja na području Narone, a prvenstveno na starokršćanskoj bazilici na mjestu crkve Sv. Vida. Prema najnovijim istraživanjima starokršćanska bazilika nije imala cemeterijalnu ulogu. Niti jedan starokršćanski grob nije nađen u crkvi niti izvan nje. Pronađeni su fragmenti kamenog crkvenog namještaja, a osobito su značajni u znatnoj mjeri sačuvani ulomci ciborija

⁶¹ Igor Fisković: „O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog područja“, Zbornik: Dolina Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, Split 1980., str. 213-254.

⁶² Isto

nad krstionicom te ulomci oltarnih pregrada i starokršćanskih kapitela. Svi elementi koje nam pruža istraživanje starokršćanske bazilike s baptisterijem govore da je nastala u 5. stoljeću.⁶³ Moguća jepretpostavka da je ova bazilika bila katedrala Narone, ali treba još istražiti i nalaze druge bazilike u neposrednoj blizini. U iskopu, uz sjeverni zid sjevernih aneksa bazilike i to u razini prijelaza od narteksa u samu crkvu, dakle neposredno uz krstionicu, pronađen je novčić Bazilija I i Konstantina (868-870). Taj nalaz od izuzetnog je povijesnog značenja jer je to rijedak ranosrednjovjekovni nalaz u Naroni i na čitavom njezinom širem području. Pitanje je, koje se nameće nalazom novčića, je li starokršćanska krstionica iz 5. stoljeća mogla imati svoju ulogu i u drugoj polovici 9. stoljeća, dakle u vrijeme kneza Domagoja. To, kao i neke druge okolnosti koje se pojavljuju u ruševini hrama, navodi nas na pomisao da Narona ipak nije propala početkom 7. stoljeća već je nastavila živjeti do 9. stoljeća.

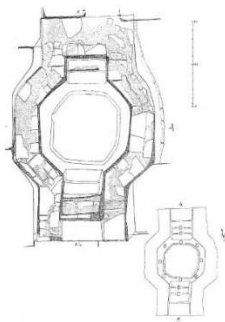
Slika 17.

Tlocrt bazilike ispod Sv. Vida u Naroni

Slika 18.

⁶³Emilio Marin. „Ave Narona“, Matica hrvatska, Zagreb, 1997., str. 49.

Tlocrt krstionice

4. ZAKLJUČAK

Veliki značaj antičkog grada Narone te njegov geostrateški položaj poznati su još od davnina, ali konkretni dokazi u većim razmjerima pronađeni su tek nedavno. Arheološka otkrića u periodu od 1993. godine, posebno od proljeća 1996. godine pa sve do danas stavljaju Naronu među najzanimljivija arheološka područja na tlu Hrvatske.

Skupina pronađenih skulptura i gotovo u cijelosti sačuvano antičko svetište te krstionica iz 5. stoljeća samo su neke specifičnosti koje izdvajaju Naronu od ostalih gradova na našem području. Naron se u zadnjih nekoliko desetljeća pokazala kao nepresušan izvor izvanrednih otkrića koja su još podložna istraživanjima te preciznom datiranju i restauraciji. Naron, danas Vid kraj Metkovića, nalazi se okružena močvarnim područjem rijeke Neretve. Aluvijalni nanosi rijeke otežavaju istraživanja te onemogućuju adekvatnu prezentaciju pronađenih građevina čiji se temelji nalaze ispod razine rijeke. S druge strane baš ta situacija doprinijela je očuvanju ovakvog bogatstva i spriječila devastiranje ili potpuno uništavanje rimskog nasljeđa. Koliko bogatstvo skrivaju padine brežuljaka i močvarno tlo 4 km udaljeno od Metkovića još nije poznato u cijelosti, ali se naše spoznaje proširuju svakim danom. Stanovnici Vida bili su svjesni da žive na posebnom području te ih je godinama zbunjivalo pronalaženje različitih natpisa ili pojedinih fragmenata skulptura u vlastitim vrtovima. Pojedini fragmenti mogu se pronaći uzidani u sklopove novogradnje kao dekorativni elementi ili čak kao građevinski materijal (precizno obrađeni antički kameni blokovi) što samom mjestu daje posebnu slikovitost. Centralni položaj antičkog foruma u današnjem izgledu mjesta te njegova izvanredna sačuvanost privlače pažnju javnosti.

Donedavno mjesto koje je živjelo mirnim i povučenim životom, izolirano od svjetskih događanja i medijske eksponiranosti sada postaje teritorij koji se često posjećuje i to ne samo u turističke svrhe već prvenstveno zbog količine i vrijednosti arheoloških nalaza. Svakim daljnjim istraživanjem Narona potvrđuje da je nepresušan izvor informacija o prošlosti, pogotovo o rimskom periodu svog postojanja kada je imala najviše stanovnika i živjela dinamičnim životom.

POPIS LITERATURE:

- Cambi N.: „*Antika*“, Naklada Ljevak, Zagreb, 2002., str. 52-146.
- Marin E.: „*The rise and fallofan Imperial shrine*“, Split, 2004., str.15-165.
- Marin E.: „*Salona, Narona: Razgovori*“, Matica hrvatska, Sarajevo-Sinj, 1998.
- Marin E.: „*Ave Narona*“, Matica hrvatska, Zagreb, 1997.
- Patsch C.: „*Povijest i topografija Narone*“, Matica hrvatska, Metković, 1996., str.7-11.
- Suić M.: „*Antički grad na istočnom Jadranu*“, Golden marketing, Zagreb, 2003.
- Cambi N.: „*Antička Narona-urbanistička topografija i kulturni profil grada*“, *Zbornik: Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, HAD, Split, 1980., str.127-153.
- Fisković I.: „*O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog područja*“, *Zbornik: Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, HAD, 1980., str. 213-254.

- Gabričević B.: „*Narona i Grci*“, *Zbornik: Dolina rijeke Neretve od prethistorijedo ranog srednjeg vijeka*, HAD, 1980., str.161-165.
- Jadrić-KučanI.: „*Pokrajinski carski kult u rimskoj provinciji Dalmaciji*“, Zadar, 2011., str. 41-66.
- Katunarić T.: „*AugusteumNarone- carski hram u dolini Neretve*“; Kvartal – kronika povijesti umjetnosti u Hrvatskoj 3-4/2004, Zagreb, 2004.
- Marin E.: „*Kontinuitet i diskontinuitet u Naroni*“, *SPB – Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, Zagreb, 1996.,str. 101-104.
- Marin E.: „*Basiliqueetbaptisterepaleochretiens de Sv. Vid a Narona*“, *Citta del Vaticano- Split*, 1998., str. 475-506.
- Marin E.: „*O antičkim kultovima u Naroni*“, *Zbornik: Dolina rijeke Neretve odprethistorije do ranog srednjeg vijeka*, HAD, Split, 1980.str. 207-212.
- Marin E.: „*NaronitanskiAugusteum i arheološka istraživanja u Naroni 1988. - 2001.*“, *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve*, HAD, Zagreb-Metković-Split, 2003. str. 11-50.
- Prusac M.: „*The missing portraits from the Augusteum at Narona*“, *University of Oslo*, 2010., str. 509-534.